

Manca G. Renko*

Avtobiografska pričevanja tranzicije po drugi svetovni vojni**

IZVLEČEK

Članek obravnava avtobiografije šestih žensk treh generacij, ki so v svojih objavljenih avtobiografskih besedilih tematizirale obdobje tranzicije po drugi svetovni vojni (1945–1955). Te ženske so Ilka Vašte, Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Manica Lobnik in Nada Gaborovič. Iz besedil je mogoče izluščiti več tematskih skupnih točk, med drugim ukvarjanje z družinskim življenjem, (intelektualnim) delom, spolom, politiko in s prehodom v novo državo ter družbeni red povojne Jugoslavije. Članek prikazuje, kje se avtorice obravnavanih besedil med seboj stikajo in kje razhajajo, opredeljuje izkušnjo žensk v obdobju tranzicije ter jo umešča v širši zgodovinski okvir tedanjega časa.

Ključne besede: avtobiografija, tranzicija, druga svetovna vojna, ženske

ABSTRACT

AUTOBIOGRAPHICAL TESTIMONIES OF THE POST-WAR TRANSITION

The present article examines the autobiographies of six women from three generations who thematised the transition period after World War II (1945–1955) in their published autobiographical texts: Ilka Vašte, Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Manica Lobnik, and Nada Gaborovič. Several thematic commonalities can be extracted from the texts, including the authors' considerations of family life, (intellectual) work, gender, politics, and the transition to the new state and social order of post-war Yugoslavia. The article demonstrates where the authors of the texts under discussion meet and where they diverge while defining the women's experience during the transition and placing it in the broader historical context of the time.

Keywords: autobiography, transition, World War II, women

* Dr., asistentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana; manca.renko@gmail.com

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta ERC EIRENE, ki ga omogoča Evropski raziskovalni svet (European Research Council ERC) kot del programa Evropske unije za raziskave in inovacije Obzorje 2020 (Horizon 2020).

Uvod

Avtobiografija je kot eden od virov stalna spremljevalka zgodovinopisja, pa čeprav je do njene uveljavitve v historiografiji, sploh na Slovenskem, prišlo šele v zadnjih desetletjih. Razumeti jo je treba kot žanr in metodologijo raziskovanja, ki zgodovino-pisje odpira za nove družbene in kulturne vidike preteklosti, še posebej pa širi aspekte razumevanja glasov, ki so predolgo veljali za manj pomembne.¹ Četudi so ženske skozi zgodovino skrbno pisale svoje dnevnike ter negovale korespondence, v katerih sta se stikala javni in zasebni svet, je ženska avtobiografija kot žanr, namenjen javnosti, torej izdana knjiga, svojo priljubljenost začela dobivati šele v drugi polovici 20. stoletja, medtem ko o sistematičnem sociološkem in feminističnem raziskovanju avtobiografij lahko govorimo šele od devetdesetih let dalje.² Če za izdane moške avtobiografije in spomine še vemo, jih kot raziskovalke in raziskovalci redno jemljemo v obzir ter skoznje interpretiramo širše zgodovinsko dogajanje, pa so mnoge avtobiografije žensk, četudi izdane še za časa njihovih življenj, izginile iz javnega in velikokrat celo akademsko-raziskovalnega diskurza. Kot opozarja Linda Anderson, je avtobiografija kot žanr neločljivo povezana s spolom in za svoj model najpogosteje jemlje moškega srednjega razreda, ki po možnosti prihaja z Zahoda.³ Avtobiografije deprivilegiranih, zatiranih in spregledanih imajo potencial, da poleg individualnih pripovedi ustvarjajo naracijo, ki presega usodo posameznika ali posameznice. Ljudje, ki praviloma ne zavzemajo družbenih položajev moči, pa naj gre za ženske, pripadnike in pripadnice nedominantnih etničnih skupin ali delavski razred, si z avtobiografijo kot medijem lahko izborijo kulturni prostor ter uveljavijo lastni glas, ki zmore seči onkraj samega sebe. Avtobiografija je v tem primeru tudi emancipatorni žanr, ki pomaga pri vpisu v kulturno dominantni svet, doseganju družbenega priznanja ter na ta način opolnomočenju sebe in lastne družbene skupine.⁴ Vzeti si besedo je v tem smislu tudi del emancipatornega boja, saj, kakor opozarja Pierre Bourdieu, nadzirani razredi ne govorijo, ampak se govori v njihovem imenu.⁵ Simone de Beauvoir poudarja, da so zgodovino žensk ustvarili moški, zato avtobiografije žensk lahko razumemo tudi kot boj za lastni glas, svojo zgodovino in pravico biti slišane.⁶

Zanimanje za avtobiografije žensk se v svetu povečuje od osemdesetih let 20. stoletja⁷ dalje, ko so začele biti obravnavane tudi v kontekstu feministične analize,⁸ medtem

1 Marta Verginella, »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja,« v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 95–108.

2 Tanja Rener, »Avto/biografije v sociologiji in ženskih študijah,« *Teorija in praksa* 33 (1996): 759–63.

3 Linda Anderson, *Autobiography* (London in New York: Routledge, 2001), 3.

4 Julia Swindells, *The Uses of Autobiography* (London: Taylor & Francis, 1995), 7.

5 Pierre Bourdieu, »Une classe objet,« *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 17/18 (1977): 2.

6 Simone de Beauvoir, *Drugi spol* (Ljubljana: Krtina, 2013), 191.

7 Razmah raziskovanja avtobiografij na splošno sicer lahko spremljamo od petdesetih let 20. stoletja dalje, vendar pa je na Slovenskem v zgodovinopisju in literarni vedi na tem področju prišlo do zamudništva. Več zanimanja je bila avtobiografika deležna od devetdesetih let dalje (Alenka Koron in Andrej Leben, *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011)).

8 Alison Donnel et al., *Representing Lives. Women and Auto/Biography* (London: Macmillan Press, 2000), XXI.

ko na Slovenskem na tem področju če vedno obstaja raziskovalna vrzel. V tem članku bo analiza izbranih avtobiografij služila zgodovinopisni obravnavi žensk v tranziciji po drugi svetovni vojni, zato bodo zaradi osredotočanja na zgodovinsko mnogi aspekti avtobiografije kot žanra in metode, ki ju poznamo predvsem s področij komparativistike, psihoanalize in poststrukturalizma, izpuščeni.⁹ V ospredju raziskave bodo avtobiografije šestih žensk, ki so popisovale svoje življenje v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. Upošteevane so le tiste avtobiografije, ki so bile pisane z mislijo na javno objavo, torej so se njihove pripovedovalke zavedale, da ima njihovo zasebno življenje prostor v javni pripovedi. Poleg tega so vsa obravnavana dela tudi pričevanje o osebnih zadevah, tako da so bile politične avtobiografije (na primer Angela Vode) v tej razpravi namenoma izpuščene. Kronistke povojnega obdobja, ki jih bo obravnaval ta članek, so Ilka Vašte (1891–1967), Mira Mihelič (1912–1985), Nada Kraigher (1911–2000), Nada Gaborovič (1924–2006), Manica Lobnik (1927–1974) in Nedeljka Pirjevec (1932–2003). Nekatera dela so že bila obravnavana kot zgodovinski viri (na primer Ilka Vašte in Mira Mihelič), druga z literarnozgodovinskega vidika (predvsem Nedeljka Pirjevec), za tretje pa lahko rečemo, da njihovo avtobiografsko delo še ni bilo deležno resnejše obravnave v zgodovinopisju in sicer v slovenski humanistiki. Obravnavane ženske niso edine Slovenke te generacije, ki bi izdale avtobiografije oziroma spomine (čeprav jih mnogo več ni bilo), so pa edine v tem, da so svojo pozornost namenjale popisovanju in analiziranju obdobja tranzicije oziroma da so v tem obdobju celo pisale. Kot poudarja Linda Anderson, so avtobiografije žensk obrnile same ideološke temelje avtobiografske tradicije in prevprašale norme avtobiografike.¹⁰ Tudi zato bo v sklepnem delu članka nakazana primerjava s sodobniki obravnavanih avtoric, z avtobiografskimi besedili Lojzeta Kovačiča (*Resničnost, Prišleki*) Tarasa Kermaunerja (*Stoja pod Poncami*), Marjana Rožanca (*Metulj, Ljubezem*) in Vitomila Zupana (*Igra s hudičevim repom, Levitan*), ki so vsaj deloma obravnavali obdobje povojne tranzicije.

Načini avtobiografske pisave

Obravnavana avtobiografska besedila se med seboj razlikujejo; po načinu upovedovanja, slogu, literarni vrednosti in zgodovinopisni zanesljivosti. Vsaka od avtobiografij si v svojem kontekstu zasluži posebno obravnavo kot zgodovinopisni, literarni, umetniški, faktični ali fikcijski žanr,¹¹ a v danem primeru partikularnega zgodovinskega obdobja ni nič manj pomembno razmišljati o tem, kaj nam njihova primerjava pove o obravnavanem času. Poleg tega avtobiografskost ni le žanr ali modus, temveč način

9 Na Slovenskem je raziskovanje avtobiografije prisotno predvsem na področju komparativistike in slovenistike. Leta 2008 je bila temi avtobiografij posvečena dvojna številka revije *Jezik in slovstvo*, leta 2011 pa je pri ZRC SAZU izšel zbornik z naslovom *Avtobiografski diskurz*, ki sta ga uredila Alenka Koron in Andrej Leben.

10 Anderson, *Autobiography*, 17.

11 Igor Grdina, »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju«: doktorska disertacija (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1994), 39.

branja ali razumevanja,¹² pri čemer je treba imeti pred očmi, kakor tezo nadgrajuje Philippe Lejeune, da je to prav toliko kot način branja tudi način pisanja.¹³ *Jaz*, ki se vzpostavlja v avtobiografskem pisanju, ni le pasivna reprezentacija lastne preteklosti, temveč akt, ki ta *jaz* jezikovno in performativno izdeluje. Avtobiografija zato ni le zgodovinski dokument ali literarno delo, temveč trop za fiktionalno in performativno konstitucijo identitete.¹⁴

Vse obravnavane avtorice so v svojih besedilih tudi same tematizirale odnos do žanra avtobiografije, iz česar lahko razberemo, da so se vsaj deloma zavedale zakonitosti, omejitev in prednosti, ki jim jih prinaša tovrstno pisanje.

Avtobiografija Mire Mihelič *Ure mojih dni* je izšla leta 1985, v letu njene smrti. Gre za enega najbolj čisto pripovednih osebnopričevalskih besedil na Slovenskem,¹⁵ ki se jasno zaveda prepletenosti javnega in zasebnega sveta.¹⁶ Miri Mihelič obravnava avtobiografskega materiala ni bila tuja niti v njenih drugih prozskih besedilih. Čeprav je bila (sploh pri avtoricah) avtobiografskost velikokrat razumljena kot znamenje literarnega začetništva, jo je od romana *Obraz v zrcalu* (1941) v svoji fikciji pogosto uporabljala.¹⁷ Ali kakor je v *Urah mojih dni* napisala Mira Mihelič sama, ji je v začetku štiridesetih let postalo jasno, »da je odslej vse moje življenje gradivo za tisto, kar moram še napisati«. ¹⁸ Tako je njen medvojni dnevnik postal osnovno gradivo za roman *April*, ki je izšel leta 1959.¹⁹ Razmejitev avtobiografije in fikcije pri Miri Mihelič je do neke mere nasilna, kar v svojih spominih omenja tudi sama:

Ali preveč pripovedujem o svojih osebnih, da ne rečem intimnih zadevah? Potem ko sem se odločila, čeprav nerada, pisati spomine, sem prebrala precej memoarske literature in večina avtorjev v svojih spominih ne navaja družinskih in ljubezenskih zapletov, ker je to nekaj, kar ni za javnost. Toda kakor vse v moji literaturi izvira iz osebnih doživetij in vtisov, tako tudi zdaj, ko neposredno opisujem svoje življenje, ne morem preko lastnih prigod in nezgod, mimo tistega, kar mi je prineslo srečo ali nesrečo. Ne glede na to se zavedam, da ne smem vsega do kraja povedati, nekatere stvari bodo ostale neizrečene in bodo morda prišle na dan le v moji literaturi, dovolj zastrte, da drugi ne bodo odkrili, zakaj in kako sem jih napisala, mene pa bodo osvobodile. Tako je bila literatura zame zmeraj tudi boj za osvoboditev od lastne preteklosti in zmot, morda je to prineslo nekaj takšnega tudi drugim, ki so me radi brali.²⁰

Zgornji odlomek nam pokaže, da moramo avtobiografskost Mire Mihelič iskati v različnih niansah – in da je tisto, kar se ji je zdelo najbolj osebno in najbolj res, raje

12 Paul de Man, »Avtobiografija kot skazitev«, *Literatura* 295/296 (2016): 136–50.

13 Philippe Lejeune, *On Autobiography* (Minneapolis: University of Minnesota, 1989), 30.

14 Marko Juvan, »Avtobiografija in kočljivost zvrstnih opredelitev. Moje življenje med tekstem in žanrom«, v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 54.

15 Grdina, »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju«, 271.

16 Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije«, *Jezik in slovnost* 3/4 (2008): 53–67.

17 Silviya Borovnik, »Ženske v prozi Mire Mihelič«, v: *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 173.

18 Mira Mihelič, *Ure mojih dni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000), 91.

19 Ibidem, 95.

20 Ibid., 170.

zavila v ovoj fikcije. *Ure mojih dni* so natančno odmerjeno in pretehtano avtobiografsko delo, ki se v vsaki izjavi še bolj kot sebe in lastne pozicije izrekanja zaveda svojega bralstva in vseh mogočih načinov branja.

Podobno lastno avtobiografskost v svojo fikcijo vpleta tudi Nada Kraigher, kar je najbolj očitno v njenem avtobiografskem romanu *Onkraj groba* (napisan 1955, izšel 1995): čeprav je romanu postavljen fikcijski okvir, v katerem pripovedovalka po lastni smrti neobremenjeno pripoveduje svojo zgodbo, in čeprav so imena v besedilu potvorjena, je jasno, da gre za izrazito avtobiografsko besedilo. To besedilo je lastni pripovedni strukturi tako zvesto, da pripoveduje številne anekdote, ki so popisane tudi v avtobiografskem romanu *Pet temnih svetlih let* (1963), kakor bi avtorica pisanje jemala za nekakšno repetitivno vajo v spominjanju in prebolevanju. Tudi v delu samem priznava, da je njeno pisanje vedno zaznamovano z avtobiografskostjo: »Saj je vsaka moja knjiga bolj ali manj avtobiografska, katerega avtorja pa ni!? Vsako iskreno sporočilo počiva na življenjskih izkušnjah.«²¹ Tukaj bi ji v teoriji pritrnil tudi Paul de Man, ki v svojem eseju *Avtobiografija kot skazitev* poudarja, da je do neke mere avtobiografska prav vsaka knjiga.²²

Podobno trdno avtobiografskost v svojih romanih *Zaznamovana* (1992) in *Saga o kovčku* (2003) zabrisuje tudi Nedeljka Pirjevec. Čeprav je iz obeh romanov mogoče razbrati jasno upovedovanje avtobiografskosti, so imena, tako kot pri Nadi Kraigher, skoraj dosledno spremenjena, prav tako pa tudi nekateri kraji. Vendar hkrati ni nobenega dvoma, da govori o sebi, svoji družini in o svojem dožemanju sveta. Odmik v fikcijo avtorici omogoča, da se izogne razlagi lastnega življenja, ampak se skozi pisanje šele prvič zares vzpostavlja.²³ *Saga o kovčku* je žanrski hibrid med romansirano avtobiografijo in družinsko kroniko, za katero se je avtorica odločila, da jo bo pripovedovala skozi tretjeosebno protagonistko Dominiko. Kot si je v beležko zapisala za tiskovno konferenco, se je za to odločila, »da bo lahko povedala kaj več o drugih ljudeh – in da lahko nekaznovano pišem o sebi.«²⁴ Philippe Lejeune pri analizi avtobiografskega pisanja opozarja, kako je Bertold Brecht igralcam in igralcem svetoval, naj svoje vloge vadijo v tretji osebi: na ta način naj bi izmojstrili potujitev. Avtorice in avtorji avtobiografij so, poudarja Lejeune, do neke mere tudi le igralke in igralci, zato avtobiografije, ki so napisane v tretji osebi ali jih pripovedujeta namišljeni pripovedovalec ali pripovedovalka, niso nobena redkost.²⁵ Kot bomo videli pozneje, sta se poleg Nedeljke Pirjevec in Nade Kraigher za takšno potujitev odločila tudi Lojze Kovačič in Marjan Rožanc.

Mlade trave (1968), spominsko pričevanje Manice Lobnik, po strukturi bolj spominjajo na delo Mire Mihelič kot Nade Kraigher ali Nedeljke Pirjevec, saj je besedilo napisano izrazito pričevalsko, osredotoča pa se predvsem na partizansko življenje tedaj sedemnajstletne pripovedovalke, ki se je skozi izkušnjo osvobodilnega boja postavila na lastne noge ter se v povojnih letih skušala uveljaviti kot uradnica in močna

21 Nada Kraigher, *Onkraj groba* (Ljubljana: Kraški krog, 1995), 186.

22 Paul de Man, *Avtobiografija kot skazitev*.

23 Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije,« 9.

24 Ibid., 14.

25 Philippe Lejeune, *On Autobiography*, 31.

družbenopolitična delavka. Ob tem velja poudariti, da ima roman mestoma mojstrsko izpisane literarne pasuse, ki presegajo zgolj nizanje spominov.

Na podoben način je skonstruiran tudi avtobiografski roman iz dnevnikov Nade Gaborovič *Dnevi, leta* (2003), ki tematizira obdobje med letoma 1941 in 1947, predvsem življenje mariborskih izgnancev v Srbijo ter nato prvi povojni leti in poskuse intelektualnega in poklicnega vzpostavljanja po vrnitvi v rodno mesto. Čeprav so življenje pripovedovalke zaznamovali prelomni zgodovinski dogodki, se bistveno bolj posveča svojemu odraščanju in čustvovanju ter o tem tudi zapiše: »Za zgodovino bo materiala dovolj, jaz pa pišem dnevnik roman in nič drugega.«²⁶ Kot Nada Kraigher je tudi Nada Gaborovič svoje avtobiografske motive ponavljala v več delih; nekakšno neposredno nadaljevanje dnevniških pričevanj je še *Podoba na televizorju* (2006), v kateri skozi svojega moža, ki v delu *Dnevi, leta* nastopa pod imenom Doktor, pripoveduje njegovo življenjsko zgodbo. Pričevanjsko najzanimivejši deli te knjige so tisti, v katerih skozi svojega pripovedovalca govori o sebi in bralci dobimo nekakšen dvojni vpogled vanjo: hkrati lahko razberemo njeno avtobiografijo, obenem pa je v načinu pripovedi mogoče zaznati željo po načinu lastne reprezentacije. Avtorica je dnevnik sicer pisala deset let, od leta 1937 do leta 1947, a je za knjigo uporabila le zadnjih šest let, čas med letoma 1941–45 pa je tudi fikcionalizirala v romanu *Jesen brez poletja*, ki je bil prvič natisnjen leta 1961.

Avtobiografija Ilke Vašte *Podobe iz mojega življenja* (1964) je v svoji strukturi precej klasično spominsko pričevanje, ki bi ga po načinu pripovedi lahko primerjali s spomini Mire Mihelič. Tudi Ilka Vašte se posveča formi in žanru avtobiografije ter začuti potrebo po definiranju literarnega in resničnega. Prav tako podobno kot Nada Kraigher knjigo začne in konča z nekakšnim dialoškim delom, ki poskrbi za potujitev in hkrati vpeljuje v delo – oziroma vzpostavlja razmerje med avtorico besedila in jazom kot likom.²⁷ Uvodoma lahko preberemo vprašanje: »Ali si tudi ti med tistimi slepci in tepci, ki me ne vidijo, kadar govorim skozi usta svojih junakov in junakinj?« Sledi odgovor: »Seveda, seveda govoriš, ampak ljudje tega, kar poveš, ne pripisujejo tebi, temveč le osebam tvojega romana, izmišljenim ali zgodovinskim / ... / Ljudje ne verjamejo, da bi bilo tisto, kar dodajaš zgodovini, tvoje lastne misli.«²⁸ Tudi na tem primeru vidimo, da je avtorica lastni fikciji pripisovala notranjo resničnost in elemente lastne izpovednosti; tudi zanjo avtobiografskost ni le stvar avtobiografij, ampak literarnega dela na sploh.

Tranzicije

Vsem obravnavanim ženskam se je življenje po drugi svetovni vojni drastično spremenilo; tako zaradi posledic vojne, spremenjene družbene ureditve nove države kot

²⁶ Nada Gaborovič, *Dnevi, leta. Avtobiografski roman iz dnevnikov 1941–1947* (Maribor: Mariborska literarna družba, 2003), 545.

²⁷ Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije«, 1.

²⁸ Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 6.

tudi zaradi osebnih okoliščin. Miro Mihelič, hčer meščanskega okolja, je zaznamovalo vse troje, pri čemer sama poudarja, da so »kos za kosom slovenskega meščanstva« prvi odnesli nemški okupatorji, še preden bi se njenega družinskega imetja zmogla polastiti revolucija.²⁹ S prijateljico in pesnico Lili Novy sta se v tem obdobju počutili kot »naplavini starega sistema« ter sta se »krčevito bojevali za svoj obstanek.«³⁰ Takoj po vojni je bolj intenzivno postalo tudi njeno profesionalno življenje, že leta 1945 je bila v Drami uprizorjena njena igra *Svet brez sovraštva*, sicer pa se ji je zdelo, da se je njeno najbolj plodovito okolje začelo z letom 1950.³¹ Če je njene tri najboljše prijateljice vojna zaznamovala tudi z vdovstvom, pa se je ona za prekinitev zakona odločila sama in zahtevala ločitev od prvega moža, Borisa Puca. Nanjo je močno vplival »vsakdanjik prehodne dobe«, v katerem so aretacije ljudi, ki jih je poznala ali so ji bili celo blizu, postajale čedalje pogostejše. To je bil tudi čas, kakor je zapisala, »skrajne skromnosti, da ne rečem pomanjkanja, toda stradal ni nihče, imeli smo streho nad glavo in nismo se pritoževali, čeprav se nismo oblačili po zadnji modi.«³²³³

Nada Kraigher je v avtobiografiji *Onkraj groba* tranziciji namenila le malo prostora, a je svoje misli zelo jasno poantirala. Kot je tudi sicer njeno delo med vsemi obravnavanimi najbolj uglašeno s tedanjo sodobno feministično mislijo (citira denimo Simone de Beauvoir), se je razmisleku o povojnem času prav tako posvetila z vidika žensk. Če je med NOB mesto žensk še videla kot enakopravno moškim (»V partizanih smo bile tudi ženske ljudje. Več smo štele kot v mirnem času.«), jo je leta 1945 že bremenil občutek, da bo po vojni »vse po starem«, pa čeprav ji je partner, umetnik Saša,³⁴ pri tem oporekal, češ da »ustvarjajo nov svet.«³⁵ A ona nadaljuje svojo misel: »Mislim, da bo tudi nov svet moški. Vse kaže, da danes čas še ni zrel za vse ljudi. Ženska je kotirala manj kot moški pred vojno in bo kotirala manj tudi po vojni. Samo v partizanih je smela biti enakopravna.«³⁶

Povojna sreča je bila le hipna, delirična, kakor se Nada Kraigher spominja denimo povojnega Beograda:³⁷

29 Mihelič, *Ure mojih dni*, 95.

30 Ibid., 142.

31 Ibid., 180.

32 Ibid., 159.

33 Nekaj kritičnih utrinkov iz obdobja tranzicije lahko razberemo tudi iz njenih pisem, denimo zakoncema Miri in Antonu Kos, ki jima je 7. marca 1947 pisala, kako je v Ljubljani nemogoče dobiti hrano in nimajo ničesar razen koruze, a da se vendar ne namerava preseliti nikamor drugam: »Tukaj je moj svet, tu sem pognala korenine in tukaj želim vzeti konec, v tej blatni, megleni, puščobni Ljubljani, ki jo imam rada.« (Pismo je v zasebni lasti, cit. po Alenka Puhar, *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 43) Iz pisem je med vrsticami mogoče razbrati tudi politični komentar, čeprav se zaveda nevarnosti svojega pisanja in svoje misli izraža le v obrisih, denimo ob Nagodetovem procesu v pismu junija 1947: »Človek v pismu lahko tako malo pove. Včasih si želim do vseh podrobnosti izmenjati misli z vama, da se mi kar upira poslužiti se pisma, kjer moraš polovico stvari izpustiti.« (Puhar, *Mira Mihelič*, 48).

34 Saša je psevdonim, ki ga v avtobiografiji uporablja za svojega prvega moža Nikolaja Pirnata.

35 Kraigher, *Onkraj groba*, 205, 206.

36 Ibid., 206.

37 O sijajnem povojnem Beogradu v svoji avtobiografiji (ki se zameji z letom 1945 in zato v tem članku ni natančneje obravnavana) piše tudi komunistična aktivistka, sodelavka Kominterne, prevajalka in novinarka Anica Lokar: »Ko sem zakoračila v novo življenje, se mi je zdelo, da sem prišla v pravi, resnični raj.« – Anica Lokar, *Od Anice do Ane Antonovne* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 169.

Kakšni nepozabni časi v povojnem Beogradu. V mestu, ki je ležalo v razvalinah ... šli smo in korakali po ulicah Beograda in v zgodnjem jutru glasno prepevali ... In na tej in na oni strani sami iskreni tovariši. Po štirih letih vojne smo uživali polno, prerajeno, svobodno življenje, z vsemi čustvi in občutki smo ga srkali vase ...³⁸

Da so upi sijajnejši od resničnosti, se je spominjala tudi Manica Lobnik, ki je bila leta 1945, ko se je vrnila iz partizanov, stara 17 let. Predvsem z vidika ljubezenskega razočaranja zaradi svojega partizanskega soborca in povojnega nadrejenega, ki ji je med vojno obljubljal stvari, ki jih nato nikoli ni uresničil, je pomislila: »Veš, vsi smo imeli poleg sanj o svobodi še dosti drobnih in osebnih upov. To drobno in osebno se danes razblinja.«³⁹ Tudi pri ljudeh je takoj po vojni opazila nekakšno resignacijo, ki je prišla s spoznanjem, da so imeli v najtežjih časih prevelike upe: »Sčasoma so tudi oni spoznali, da svoboda ne rešuje malenkosti.«⁴⁰

Tranzicija Nade Gaborovič je bila zaznamovana predvsem z vrnitvijo iz srbskega izgnanstva v Maribor, kjer je bila že julija 1945 razočarana nad hladnim sprejemom:

Če ne bi doživela tega, ne bi verjela, toda gola resnica je, da so nas v našem rodnem Mariboru sprejeli tako hladno, da smo onemeli. Sploh si nas niso želeli nazaj. Čez nekaj časa smo dojeli: na vodilna mesta so se zrinili nemškutarji, ker so bili pri roki. / ... / Pravi paradoks: na vseh položajih so sami nemčurski⁴¹ gofljaci, ki se štilijo povsod zraven in se delajo lepe in pridne državljane, nas pa, kot da nas ni. Jaz sem v šoli rekla javno, da je pri nas izgnancev dovolj in se bomo lotili čiščenja take *bagre*.⁴²

Sentiment, da je bila izgnanska žrtev njene družine zaman, se vleče skozi celotno leto 1945, ki ga doživlja kot veliko ponižanje. Septembra tistega leta so jim v šoli, da bi imeli kaj obleči, razdelili majice Hitlerjugend, zaradi česar se je pritožila ravnateljcu: »Nismo mi 4 leta živeli zaman ko svinje, da bi sedaj v rodnem mestu doživeli kaj tako zavrnega.«⁴³ Kakor prej omenjene ženske se tudi sama spominja vojnega časa kot srečnejšega, po vojni pa so se stvari obrnile na slabše. Povojna Ljubljana se ji je zdela preveč policijska in se v tem mestu sploh ni dobro počutila, posebej pa je bila sita Skoja.⁴⁴

Nedeljka Pirjevec je v obdobju tranzicije, torej v poznih štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih, ko je bila študentka, doživljala predvsem čustveno in telesno prebujanje ter hkrati s tem tudi odpor do svojega prvega fanta z »udbovskimi škornji«, s katerim je odnos začela po tem, ko jo je posilil, in se ga je pozneje sramovala pred liberalnimi kolegicami in kolegi z igralske akademije.⁴⁵ Med naprednimi študentkami in študenti umetniških akademij je bilo, v nasprotju z družino, iz katere je izhajala,

38 Ibid., 208.

39 Manica Lobnik, *Mlade trave* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968), 266.

40 Ibid., 254.

41 Izraz »nemčurji« in druge pejorativne oznake se pogosto pojavlja tudi v drugih pričevanjih, denimo v spominih: Branka Jurca, *Rodiš se samo enkrat* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984), ki je v Mariboru kot pregnanka s Primorskega preživela otroštvo. – Ibid., 35.

42 Gaborovič, *Dnevi, leta*, 253, 254.

43 Ibid., 569.

44 Ibid., 586.

45 Posilstvo ali spolni odnos brez ženskega privoljenja Pirjevec v romanu *Saga o kovčku* tematizira tudi znotraj same Akademije. – Nedeljka Pirjevec, *Saga o kovčku* (Ljubljana: Nova revija, 2003).

narodnoosvobodiljstvo zasmehovano.⁴⁶ Hkrati pa so heroji igrali tudi svojo igro moči v življenju Nedeljke Pirjevec in njenih sester, saj so jih v tistem času pogosto obiskovali na domu ter od njih zahtevali pozornost, ki so se jim jo bale odreči.⁴⁷ Zgodnja petdeseta so bila čas idejnih razhajanj, pri čemer se iz popisovanja Nedeljke Pirjevec zdi, da so bili v ideološke boje vključeni predvsem moški, ženske pa so bile njihova kolateralna škoda. Za heroje, ki so obiskovali sestre na domu, so bili njihovi sošolci z umetniških akademij pomehkuženi *buržuji*, ki prirejajo orgije, medtem ko so sošolci v sestre naselili dvom o resnici, ki so jo poznale. Nedeljka Pirjevec je začela opaziti izginjanje ljudi, tudi starejših študentov. Ozračje tistega obdobja je opisala, kot »da zarje niso več svetle in čas je postal siv, kot je postalo sivo to mesto«. ⁴⁸

V svojem drugem avtobiografskem romanu, *Saga o kovčku*, je slutnja povojne resničnosti upovedana že skozi lik njenega očeta, Dominika Kacina,⁴⁹ ter njegova resnična pisma njeni mami in njegovi ženi. Spomladi leta 1945 je zapisal, da je »svet postal po vojni prava puščava«, nato pa nadaljeval, da največjo potrebo čuti po tem, da bi pisal o »poglavju vesti, nazoru, o notranji upravi človeka ... Bliža se doba Sodome in Gomore. Ali boš zmogla vzdržati otroke, da ne bodo zgoreli v tem novem in še strašnejšem ognju ... ?«⁵⁰ Iz pisem je mogoče razbrati grozo pred povojno resničnostjo ter spoznanje, da bo njegova žena, ženska, tista, ki bo morala sebe in njune otroke prebiti skoznjo.

Ilka Vašte je bila ob koncu vojne stara štiriinšestdeset let in je bila precej starejša od drugih obravnavanih žensk. Po vojni so ji dodelili učiteljski položaj na Gimnaziji Bežigrad v Ljubljani, ki ga je lahko opravljala le dve leti, nato pa je zaradi bolezni (povezane predvsem z živci) nehala delati.⁵¹

Vse omenjene ženske obdobje povojne tranzicije povezujejo s trdnostjo, neizprosno in nekakšno sivino administrativnega socializma, ki je vsakdan omejeval z močno centralizacijo in birokracijo.⁵² Čeprav je ustava, sprejeta 31. januarja 1946, urejala enakopravnost na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja, zagotavljala enako plačilo za enako delo, dostop do vseh javnih služb ter enak položaj v izobraževalnem sistemu⁵³, to obravnavanih žensk ni navdajalo z lahkotnostjo in optimizmom, pač pa so se na različne načine soočale z razočaranji, ki so sledila vojnim letom. Čeprav si njihove življenjske zgodbe niso bile podobne ter so se življenjske usode razpletle za vsako drugače, so jih nekatere teme družile, sploh odnos do družinskega življenja in ljubezni, profesionalne realizacije, politične stvarnosti ter spolne zaznamovanosti.

46 Nedeljka Pirjevec, *Zaznamovana* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2005), 46–49.

47 Ibid., 42.

48 Ibid., 51.

49 Dominik Kacin (1895–1917), sodelavec Tigra, aktiven v OF, novembra 1942 zaprt, nato odpeljan v koncentracijsko taborišče Mauthausen ter na prisilno delo. Njegova hči in sestra Nedeljke Pirjevec, Milica Kacin Wohinz, je njegova pisanja iz obeh svetovnih vojn uredila in zbrala v knjigi *Dnevniki, pisma, spomini iz dveh vojn* (2016). Protagonistka *Sage o kovčku*, v kateri lahko prepoznamo Nedeljko Pirjevec, v romanu nosi ime Dominika.

50 Pirjevec, *Saga o kovčku*, 160.

51 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 184, 185.

52 Nina Vodopivec, »Sem delavka, mati in gospodinja«, *Etnolog. Glasnik slovenskega etnografskega muzeja*, 62 (2001): 69–90.

53 Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953* (Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, 2005), 92.

Družinsko življenje in ljubezen

Mira Mihelič je svojega prvega moža, Borisa Puca, spoznala, ko je bila stara sedemnajst let; dolgo je mislila, da je njun zakon srečen, čeprav se je ob tem spraševala, zakaj je – če je temu tako – sama nesrečna. Po sedemnajstih letih zakona in družinskega življenja se je po vojni, koncentracijskem taborišču in raku odločila za drugačno življenje, sploh ker se ji je, takrat že zaljubljeni, zdelo, da ji je bila z uspešno operacijo podarjena priložnost za novo življenje. Tako njen mož kot ljubimec France Mihelič sta nasprotovala ločitvi; a vendar je to ni ustavilo.⁵⁴ Delovne navade, ki jih je pridobila med ilegalnim delom v okupirani Ljubljani, so jo utrdile v prepričanju, da lahko sebe in svoje štiri otroke preživi tudi sama. Da pa je lahko opravljala intelektualno delo in se z njim preživljala, so bile sestavni del njenega družinskega življenja hišne pomočnice. Kot predvojna meščanka je bila navajena njihove nepogrešljivosti v hiši, a tudi kot povojna intelektualka in celo politična delavka si ni mogla zamisliti življenja brez njih. Kakor piše v svojih spominih, so namesto nje opravljale »zamužno in nehvaležno delo« in jim je bila do konca življenja »dolžna zahvalo«, saj so dvanajst ur na dan delale »za hrano, stanovanje in borno mesečno plačo«.⁵⁵

Tudi Nadi Kraigher nič ni bilo tako odveč kot gospodinjsko delo, osrečevala pa je nista niti materinstvo niti življenje poročene ženske. Njen mož (Nikolaj Pirnat) je želel biti »absolutni gospodar doma, žene, otroka, skratka vsega,« ona pa ni želela biti »pohlevna ženička«.⁵⁶ Verjela je, da bi bilo svet treba preurediti tako, da se bodo tudi ženske lahko razvijale, čeprav rojevajo otroke.⁵⁷ Pozneje je obžalovala, da možu po enem letu skupnega življenja ni jasno rekla:

Glej, / ... / ostaniva prijatelja, a daj, živiva vsak zase. Saj ti si velik umetnik, živiš v višjih sferah, v tem fizičnem svetu potrebuješ samo servise za svoj obstoj. Mene pa je za servise škoda. Pa tudi sama bi se rada razvila, izpopolnjevala, rada bi prišla bliže svojemu praliku ... razumeš?⁵⁸

Čeprav je Nada Kraigher svoje spomine napisala že leta 1955, je s feminističnega vidika mnogo naprednejša od sodobnic, ki so lastno življenje tematizirale bistveno pozneje. Poroko je, kakor Simone de Beauvoir, ki jo v besedilu tudi omenja, videla kot preživeto malomeščansko institucijo, ni verjela, da je ženska dolžna biti dobra mama, in tudi lastno ločitev je sprejela z veliko pomirjenostjo.⁵⁹

Manica Lobnik je, morda zaradi svoje mladosti in opolnomočenja, ki ga je kot najstnica doživela v partizanih, po vojni bolj kot o družini razmišljala o izgradnji nove države in delu, ki je za to nujno. O tem jasno priča, ko pripoveduje, kako je tik po vojni ponoči s puško merila v zaljubljene pare, ki so se ji zdeli v težkih časih še posebej nadležni s svojo ljubeznijo:

⁵⁴ Mihelič, *Ure mojih dni*, 157–59.

⁵⁵ *Ibid.*, 186.

⁵⁶ Kraigher, *Onkraj groba*, 55.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*, 105, 112.

Moram pa reči, da sem se čudila ljudem, ki se prav zdaj zamotijo s tako nerazumljivimi osebnimi stvarmi. Menila sem, da so to nepomembni ljudje, neosveščeni in morda celo nenapredni. Zdeli so se mi za marsikaj prikrajšani, če so bili izključeni iz našega velikega dela, ki se je vsak dan navsezgodaj začelo in trajalo tja do polnoči.⁶⁰

Izkušnja partizanov ji je pomagala opraviti tudi z neko drugo patriarhalno strukturo: s svojo primarno družino in lastnim očetom. V nasprotju z njo se njeni starši niso uprli okupatorju in tik po vojni je bila samo ona s svojimi odpornišskimi poznanstvi tista, ki jih je lahko obvarovala pred morebitnim maščevanjem nove oblasti. »Moja samozavest je ob skrušenem očetu, ki je iskal zaščito pri meni, zrasla do neba,« se je spominjala in nato še povzela očetove besede: »Viš jo, viš jo, leta niso več pomembna, samo poglej si jo in naj ti pove, kaj vse je izkusila.«⁶¹

Čeprav je bila partizanska izkušnja travmatična in je bilo samo preživetje povezano z neizogibnim občutkom krivde (»Nisem kriva, če sem živa,« je zapisala tik po vojni⁶²), ji je omogočila samozavesten vstop v odraslo življenje.

Podobno kot Manica Lobnik tudi tedaj dvaindvajsetletna Nada Gaborovič povojnega časa ni imela za obdobje, v katerem bi bilo mogoče staviti na ljubezen, je pa kot udeleženka delovnih brigad vsaj uživala v poletni romanci, ki jo je pospremila s pojasnilom: »Pa tudi po politični plati zdaj ni čas za ljubezen. To zdaj je samo flirt, kaj drugega si tako ni mogoče misliti ... «⁶³ (Vendar pa je bila ne glede na to tudi za dekleta nove generacije ljubezen še vedno povezana tudi z nekakšno čistostjo; sploh Nada Gaborovič moškemu, ki ga je ljubila, zagotavlja, da bo zanj ostala »nedotaknjena«, saj je to edina stvar, ki mu jo lahko ponudi. Hkrati tega ne pričakuje tudi od njega: »Prosim, vzemi si pravico prve noči, o sebi pa mi ne govori, prosim te, nič, če ti ni do tega. Samo pravico do mene si vzemi, da bom vsaj malo potolažena.«⁶⁴

Nedeljki Pirjevec je bilo takoj po vojni petnajst let in se je v prvih letih ukvarjala predvsem s svojim najstništvom: zavidala sošolkam, ki so hodile na plese, ter se pripravljala za sprejemne izpite na igralski akademiji. Na začetku petdesetih let, ko je začejala svojo igralsko kariero (ki se je zaradi bolezni zaključila le po nekaj sezonah), ni imela moža, ampak le »prijatelja, ki hodi k meni iz Ljubljane na skrivaj in poredko in se mora skrivati pred vratarjem hotela, kjer stanujem.«⁶⁵ Ko so jo pozneje izključevali iz partije in so ji med drugim očitali, da ne hodi redno na sestanke, zamuja, se ne udeležuje diskusij ter ne plačuje redno članarine, si je mislila, da je šlo partijcem gotovo v nos tudi to, da ni bila poročena ženska – povrhu pa ji je na ušesa prišlo, da je, ker ima nalakirane nohte, gotovo belogardistka.⁶⁶ Odločitev za poroko s prvim možem (Miho Remcem) je sprejela mimogrede, »brez svečanih obljub in priseg.«⁶⁷ Zakon je bil zaznamovan s slabimi materialnimi in stanovanjskimi razmerami, a bolj od tega ga je

60 Lobnik, *Mlade trave*, 252.

61 Ibid., 258.

62 Ibid., 250.

63 Gaborovič, *Dnevi, leta*, 598.

64 Ibid., 620.

65 Pirjevec, *Zaznamovana*, 60.

66 Ibid., 60–62.

67 Ibid., 64.

načenjalo moževo naraščajoče ljubosumje, zaradi katerega se je bila Nedeljka Pirjevec primorana odrekati celo stikom s prijateljicami. Kmalu po poroki se je

iz boema spremenil v pravičnika in zdaj me svari pred zakonsko nezvestobo v imenu pravičnosti in krivice, ki jo more prizadejati žena možu, ker mu lahko podtakne tujega otroka (ali ne gre prej za ljubezen?), tako da sem že v naprej kriva za vse, kar naju utegne doleteti.⁶⁸

Zakonskim omejitvam je sledila travma zunajmaternične nosečnosti, ki jo je skoraj stala življenja in katere bolečine vse do konca nihče ni jemal resno. Ko se je zvijala v mukah, prepričana, da ji je počil trebuh, je zdravnik njenemu možu mirno razložil, »da je žena verjetno nervozna in ima zato hujše menstrualne krče«, kar mu je mož verjel.⁶⁹ Ta anekdota nakazuje na odnos do ženskega telesa in tudi na nezmožnost jemati jo resno, sploh ko gre za bolezn, ki zaznamujejo izključno ženski biološki spol. Travmatična izkušnja, pomešana z odsotnostjo razumevanja in ljubezni v zakonu, je poskrbela, da tudi pozneje nista imela otrok, čeprav se je dolgo borila z željo. Zakon se je končal z ločitvijo in nato z novo poroko z Dušanom Pirjevcem, ki pa že presega tukaj obravnavano obdobje tranzicije.

Ilka Vašte je bila edina, ki se v svoji avtobiografiji ni posvečala intimnejšim temam; vdovela je že tik po prvi svetovni vojni, ko je njen mož zbolel za špansko gripo, in se od takrat dalje prebivala sama z dvema hčerama. Druga svetovna vojna je bila tako zanjo že druga vojna in v poznih štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih je doživljala že drugo obdobje tranzicije. Če se je bila v prvem primorana izseliti iz Trsta, sta jo v drugem obdobju tranzicije zaznamovala predvsem zgaranost in ukvarjanje z eno od hčera.⁷⁰

Pričevanja obravnavanih žensk, intelektualk, se ne skladajo vedno z uradno družbenopolitično klimo ter s partijskim odnosom do žensk. Kljub spremenjeni zakonodaji so bile ženske v zasebnem življenju še vedno v neenakopravnem položaju, saj so bile v skrbi za gospodinjstvo in otroke večinoma prepuščene same sebi,⁷¹ kar so občutile tudi pričevalke tranzicijskega obdobja. Z družbenimi danostmi povojnega časa so se soočale vsaka na svoj način, pri čemer lahko opazimo tudi nekaj generacijskih vzporednic in razhajanj. Mira Mihelič (1912) se je odločila za ločitev ter se oprla na delo gospodinjskih pomočnic. Njena sodobnica (in tudi prijateljica) Nada Kraigher (1911) se je prav tako ločila in vzpostavila zavestno distanco do gospodinjskega dela ter v nasprotju z Miro Mihelič tudi do materinstva. Sodobnici iz Maribora, Manica Lobnik (1927) in Nada Gaborovič (1924), med povojno tranzicijo še nista imeli družinskih življenj, pač pa sta se predvsem posvečali vzpostavljanju lastne kariere ter čustveno predelovali ljubezenski izkušnji, ki sta ju zaznamovali med vojno in sta ju prebolevali tudi po njej. Nedeljka Pirjevec (1932), najmlajša med obravnavanimi, je kroniko lastnega intimnega odnosa popisala bolj telesno od svojih predhodnic, hkrati pa tudi njen odnos priča o ženski podrejenosti v zakonski skupnosti. Ilka Vašte (1891),

68 Ibid., 66.

69 Ibid., 70.

70 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 159.

71 Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 14.

ženska starejše generacije, pa v tem smislu odstopa od drugih, saj se je po vojni mnogo bolj posvečala pešanju svojega zdravja in delu kot pa družinskemu življenju, ki ga je že leta 1918 zaznamovalo vdovstvo. O intimi tudi sicer govori mnogo bolj zadržano od vseh prej omenjenih. Vendar pa ob koncu svojih spominov omenja tudi ljubezen in partnerstvo, h katerima je pristopila kot zrela ženska:

Bilo je nekaj notranjih bojov ob resnih ponudbah, nekaj kratkih sanj, torej v meni je zmagala vselej ljubezen do mojih otrok in trezno presojanje sebe in drugih. Zrela ženska gleda na ljubezen pač drugače kot dvajsetletno »zaletelo«. Življenje mi seveda ni prizanašalo z izkušnjami, vendar – vse je zgladilo najboljše zdravilo srčnih bolezni – DELO, trda dolžnost do otrok – in hladna pamet zrelih let.⁷²

Delo, spol in profesionalno življenje

Po drugi svetovni vojni so ženske v Jugoslaviji pridobile veliko socialnih pravic, v zameno pa je država zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju.⁷³ Glede na to, da so bile še vedno obremenjene z gospodinjstvom in materinstvom, hkrati pa so bile življenjske razmere sploh v prvih povojnih letih zelo slabe, je mnoge med njimi načela preobremenjenost. Nova ženska je morala biti skrbna mati, predana žena, dobra gospodinja ter ob tem še zaposlena, izobražena in politično dejavna.⁷⁴ Če je bilo v prvih letih po vojni za izgradnjo novega sveta še nujno sodelovanje žensk, je proti koncu petdesetih let, ko njihovo delo v industriji in obnovi države ni bilo več tako nujno, že mogoče spremljati spodbujanje žensk k vrnitvi v družinsko življenje. Izkazalo se je, da je narodnoosvobodilni boj sicer zamajal patriarhalno družbeno ureditev, vendar pa v povojnem času niso zares redefinirali spolnih vlog.⁷⁵ Slovenski poročevalec je leta 1951 pisal o tem, da je šel »razvoj že tako deleč, da naše žene že lahko razbremenimo v proizvodnji in na drugih področjih«, medtem ko je bilo v *Naši ženi* mogoče brati, da pravo žensko spoznamo po čistoči oblek in stanovanja.

Celo pralni stoji, ti pregovorni nosilci emancipacije, na jugoslovanske ženske niso naredili velikega vtisa, saj so dolgo verjele, da se »pravo žensko spozna po belem perilu in zloščeni tleh«. ⁷⁶ Čeprav je uradna politika na prvi pogled zagovarjala žensko emancipacijo in njeno dejavno udejstvovanje v političnem življenju, je v praksi veljalo prepričanje, ki so ga leta 1948 zapisali v *Ljudski pravici*: »Ženska naj se ukvarja s politikom, vendar šele potem ko skuha možu kosilo.« ⁷⁷ Kako močno so ženske to ponotranjile, lahko vidimo tudi na primeru urednice, pisateljice in intelektualke Kristine

⁷² Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 200.

⁷³ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 16.

⁷⁴ *Ibid.*, 93, 94.

⁷⁵ Marta Verginella, »Naše žene volijo!«, v: *Naše žene volijo*, ur. Milica Antić Gaber (Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999), 71–84.

⁷⁶ Vodopivec, »Sem delavka, mati in gospodinja«, 74–77.

⁷⁷ *Ibid.*, 82. Več pričevanj o delu, moči, prostem času in opolnomočenju tudi v Chiara Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans* (2019).

Brenk (1911–2009), ki je v dokumentarnem portretu RTV Slovenija *Zgodbe Kristine Brenkove* (2009/2010) med drugim dejala, da je že res, da je veliko delala, vendar pa je tudi vsak dan skuhala kosilo. Sicer so prva povojna leta tudi njo močno zaznamovala z materinstvom, delom in preobremenjenostjo, kar je po avtobiografskih motivih mogoče razbrati tudi v njenem mladinskem delu *Golobje, sidro in vodnjak* (1960). O tem delu je med drugim zapisala:

Bržkone sem bila ena od milijone takih mater, ki so jih trdo vzgajali ljubi lastni otroci. Po celi Evropi so neprespene matere zjutraj drvele v službo razklanih src in pokrite z žakljevino pekoče skrbni za otroke in preutrujene, da bi zasukale sonce k sebi. Napisala sem le nekaj, s čimer je bil naš svet na debelo prekrit in o čemer se ni govorilo na nobenih sestankih.⁷⁸

Pisma bralk iz *Naše žene* leta 1951 pričajo o živčnih obolenjih in preutrujenosti številnih žensk,⁷⁹ kar je mogoče razbrati tudi iz avtobiografskih pričevanj žensk. Ko so Ilko Vašte po vojni premestili in je začela poučevati na deški bežigrjski gimnaziji, ji je bilo sprva zelo težko, ker je imela »zrahljane živce«. ⁸⁰ Nato si je nekoliko opomogla, a je bila že drugo leto po vojni primorana nehati delati. Zdelala je ni toliko sama služba, pač pa »delo na terenu«, saj v njenem okrožju ni bilo dovolj »inteligentov« in je zato morala prevzeti kar osem družbenopolitičnih funkcij. Poleg »prosvete in propagande« pa je bila denimo tudi »predsednica pripravljalnega odbora za šišensko rajonsko menzo«. ⁸¹ Svoje dni v povojnih letih je strnila:

Zgodilo se je včasih, da sem imela ob šestih zjutraj doma vaje z deklamatorji ali posameznimi igralci, ob pol osmih sem tekla v službo, ob dveh sem vedno že tekala po terenu z obvestili za sestanke itd., ki sem jih lepila po razglasnih tablah ali vsaj nadzorovala njih lepljenje. Zvečer sem uličnim propagandistom našega terena po zledenelih ulicah in temnih hišah raznašala lepake in letake, ki sem jih popoldne urejala na terenskem odborovem sestanku, potem pa sem od osme ure dalje na rajonskih, terenskih, uličnih ali množičnih sestankih AFŽ predavala ob spominskih dnevih in ob vseh mogočih prilikah o naslednjih temah: političnih, strokovnih, ljudskovzgojnih itd. Bili so večeri, ko sem se morala udeležiti kar treh sestankov, enega sem odprla, na drugem sem imela predavanje, na tretjem sem ob koncu stavila resolucije ali se oglašala z različnimi predlogi. Pa to takrat med nami ni bilo še nič posebnega. Tako kakor meni se je godilo še marsikomu. Gnala nas je dolžnost, da v političnem delu nadomestimo nekdanje politične delavce, ki so med vojno padli za našo svobodo, in tiste, ki so se vrnili, pa so morali prevzeti odgovorne funkcije drugod.⁸²

Iz zapisanega je razvidno, da sta jo gnala zasebna ambicija in občutek dolžnosti pri izgradnji nove države. Vendar pa jo je ta ambicija, »bolezen vseh rekorderjev«, kakor jo je imenovala, na koncu stala zdravja. Simptome je opisala kot »strašno utrujenost, ki sem jo le z naporom vse volje komaj premagovala« in zaradi katere je »z obema

78 NUK, Brenk, Kristina, mapa 18 29/2010, dopis iz leta 1974; zapuščina še ni urejena.

79 Ibid., 87.

80 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 184.

81 Ibid., 185.

82 Ibid., 186, 187.

rokama podpirala glavo na poti v službo in se v šoli le s težavo vlekla ob ograji po stopnicah navzgor«. ⁸³ Kmalu po prvih simptomih jo je bolezen za več let priklenila na posteljo; in nikoli si ni več zares opomogla.

Za Miro Mihelič je delo predstavljalo predvsem emancipacijo: če je bila kot predvojnja meščanka ujeta v monotoni svet brezdelja, katerega »praznота« je začejala, kakor je pisala, najedati tudi njen zakon, jo je nova država, v kateri je svojo identiteto lahko utemeljila na delu, opolnomočila do te mere, da se je ločila, saj je olajšano spoznala, da »zna delati«. ⁸⁴ Vendar pa se njeno delo ni vsem zdelo tako pomembno kot njej. Ko je kirurgu, ki ji je izrezal rakavo tvorbo, na operacijski mizi zaupala, da bi rada živela, da bi lahko še kaj napisala, ji je ta odvrnil: »Napisali? Ampak saj imate otroke, zaradi njih mi je žal za vas.« ⁸⁵ Sama v tisti situaciji na otroke ni niti pomislila in ob zdravnikovih besedah se je počutila globoko ponižano. Pozneje je na več mestih tematizirala združevanje umetniškega poklica in ženskega spola. Zavedala se je, denimo, da je površna in da nobena od njenih knjig ni tako dobra, kot bi si želela, da bi bila, saj je bila zaradi družinskih obveznosti vedno primorana hiteti. A ob tem ni zapadla v samopomilovanje, pač pa v samokritičnost: »Toda to ni nobeno opravičilo, kakor ni opravičilo za žensko pisateljico, da je obremenjena z mnogimi opravili, ki niso naložena njenim moškim kolegom in da ima človek potemtakem manj možnosti za pisanje.« ⁸⁶ Bolj kot zagotovitve posebnega statusa ženske pisateljice si je želela dokazati, da zmore toliko kot njeni moški kolegi, pri čemer vseskozi poudarja, da ne verjame v moško ali žensko literaturo, temveč le v dobro ali slabo: »In kadar so se ženske pri svojem delu morale spopadati z večjimi ovirami kakor moški – tem večji uspeh je zanje, če so se prebile na vrh.« ⁸⁷

Čeprav je Nada Gaborovič od otroških let dalje stremela k temu, da bi nekoč postala pisateljica, se je ob tem zavedala, da družba od nje pričakuje tudi še drugačno vlogo. Pomembno se ji je zdelo poudarjati, da to ve in da se ji zdi njena družbena vloga pomembnejša od profesionalne ali umetniške. Ko je leta 1945 kot skojevka začela delati s svojim bodočim možem (česar takrat še ni vedela), sta imela naslednji dialog: »Misliš, torej na to, da postaneš slavna pisateljica? / ... / Saj mora teči življenje tudi večtirno, ne boj se / ... / Mislim imeti tudi moža, otroke, biti hočem kar najboljša profesorica.« ⁸⁸

Moškemu, ki ga je komaj dobro spoznala, je želela dati vedeti, da ni odklonska, da njena želja po pisanju ni nič čudaškega in ogrožajočega, ker se zaveda, da mora kot ženska opravljati tudi druge družbene vloge.

Manica Lobnik se je takoj po koncu vojne zaposlila v uradniški službi na Štajerskem in se spominjala, da nikoli ni bilo toliko dela kot tedaj. Kot zelo mlada in brez tovrstnih delovnih izkušenj je sprva doživljala veliko stresa, sploh ker je nihče ni ničesar naučil, so pa od nje veliko zahtevali. Poleg tega je bilo delo velikokrat slabo organizirano in

83 Ibid., 189.

84 Mihelič, *Ure mojih dni*, 71, 159.

85 Ibid., 157.

86 Ibid., 196.

87 Ibid., 200.

88 Nada Gaborovič, *Podoba na televizorju* (Maribor: Mariborska literarna družba, 2006), 50.

nesmiselno: »Drug od drugega smo kar naprej zahtevali in tako smo vsi delali, kakor smo vedeli in znali, naredili dosti napak, popravljali, da bi ničesar ne popravili in se je največkrat izkazalo, da tudi popravljati ni imelo pomena in bi bilo treba začeti znova in začeli smo.«⁸⁹

Vendar pa je delo, četudi prevečkrat Sizifovo, prinašalo zadoščenje in smisel ter se zdelo mnogo pomembnejše od zasebnega življenja. Ko je pripovedovalka po vojni potrebovala kar nekaj časa, da se je odpravila na prvi obisk k staršem, je svoje obotavljanje upravičila z besedami:

Domišljala sem si, da še ni primeren čas za tako osebne zadeve, ko sem vendar vsako minuto potrebna domovini, ki je pravkar zadihala, in bila sem prepričana, da bi bila moja, četudi le nekajurna zamuda, lahko usodna za nadaljnjo usodo te moje komaj osvobodjene domovine. Nikdar prej in nikoli pozneje se nismo zdeli samemu sebi tako pomembni in mislim, da je to resničen občutek zmagovalcev.⁹⁰

Časa pa ni zapolnjevalo le delo »cele dneve in noči«, pač pa tudi mitingi in proslave, na katerih je bila njena udeležba obvezna, zato je bila »neprestano hripava od nenehne vzklikanja svobodi, partiji in Titu.«⁹¹

Hkrati s svojim delom pa je pridobivala tudi samozavest: »Z veliko pištolo, povojno pridobitvijo, z bleščočim širokim pasom sem posedala v pisarni po mizah, bingljala z bosimi nogami strankam pod nos, jim pravila, ti tovariš ničesar ne razumeš, in jih spraševala, če so se borili ... «⁹²

Ko je njen nadrejeni in partizanski ljubimec Gorazd izvedel za njeno sezuvanje, jo je močno okaral in od takrat naprej je čevlje z visokimi petami sezuvala le na skrivaj, pod mizo, pištolo pa je pospravila v predal. Na ta način je na simbolni ravni spet postala ženska, podrejena pričakovanjem do njenega biološkega spola. Motiv primerne oblačitve za žensko se je pojavil tudi na drugem mestu, ko ji je tovariš rekel, da je vojne konec, kar pomeni, da je skrajni čas, da se začne drugače oblačiti, pri čemer je mislil, naj monotona, moška oblačila zamenja za ženstveno svileni bluzo.⁹³ Povojna tranzicija je postala čas za ponovno razdelitev spolnih vlog, kar se je manifestiralo tudi v oblačilih.

Nedeljka Pirjevec se je v svojih avtobiografskih delih manj posvečala pripovedi o delu; opisuje sicer nekaj izkušenj z igralskim delom v različnih slovenskih gledališčih, a je v ospredje lastne pripovedi zasebno življenje postavljala pred profesionalno. Poleg tega je kot igralka delala le nekaj let, nato pa je zaradi bolezni ta poklic za vedno zapustila. A tudi Nedeljka Pirjevec poleg poklicnega dela omenja izčrpavajoče družbeno delo v obliki neskončnih partijskih sestankov, mitingov ter krožkov, zaradi katerih je »ne boli le glava, ampak vse telo.«⁹⁴

Nada Kraigher v svojem avtobiografskem delu *Pet temnih svetlih let* (1963) veliko govori o svojem delu v NOB in po njem, vendar se drži pripovedne faktografskosti; več

89 Lobnik, *Mlade trave*, 246.

90 Ibid.

91 Ibid., 263, 255.

92 Ibid., 255.

93 Ibid., 271.

94 Pirjevec, *Zaznamovana*, 59.

kot o lastnih občutkih ob delu govori o dejanskem delu in o tem, kakor je v spremni besedi zapisal Ivan Potrč, »kako se je bila bitka za socialistično domovino tudi na tujih tleh.«⁹⁵

Politična prepričanja

Politična prepričanja šestih avtoric je v njihovih avtobiografskih delih mogoče razbrati predvsem med vrsticami. Nobeno od obravnavanih del ni eksplicitno politično, je pa iz različnih opisov situacij mestoma mogoče razbrati politični podton. Pri tem je pomembno upoštevati, da so bila dela napisana in objavljena v različnih obdobjih in da sta od tega odvisna tudi način in stopnja politične artikulacije.

Mira Mihelič je bila pred drugo svetovno vojno politično precej neopredeljena ženska liberalnih nazorov, po vojni pa si je sploh kot predsednica društva PEN precej prizadevala za zagovarjanje svoje socialistične domovine v tujini, kar je pripisovala predvsem slabi vesti, ki jo je v novi državi spremljala zaradi njenega meščanskega porekla. Ob tem je bila, kakor se spominja, med prvimi, ki se je s prijateljico Lili Novy pogovarjala o temnih lisah nove države, denimo o povojnih pobojih v Kočevskem rogu.⁹⁶

Nada Gaborovič se v svojih dnevniških zapiskih večkrat obregne ob povojno politizacijo prostora; denimo ob to, da leta 1945 ne mara hoditi v gledališče, ker jo odbija propaganda, ki jo vsiljujejo na odru, ali pa da ne hodi v kino, ker je ne zanimajo ruski filmi, ki so jih vsiljevali gledalkam in gledalcem. Ko se je dve leti pozneje skušala prebiti kot pisateljica, je svoj neuspeh pri založbah utemeljevala s tem, da so »bili pri koritih sami partijci«, ki je niso spustili blizu.⁹⁷

Ilka Vašte se je politično začela opredeljevati že pred prvo svetovno vojno, ko so njen nazor zaznamovali predvsem socialisti v Trstu, kjer je bila učiteljica. Sploh je nanjo globok vtis naredil Dragutin Gustinčič, ki ji je odprl »širok pogled na marksistično znanost«, ki je nikoli več ni pozabila. Ta uvid je iz nje naredil »svobodomiselno upornico, socialistko, ki se sicer nikoli nisem vezala na nobeno politično stranko, tudi ne v poznejših letih, ker poznam svoj nepreračunljiv odpor do vsake neomejene discipline. / ... / Zato sem se prištevala, in se še prištevam, k svobodnim socialistom.«⁹⁸ Poleg Gustinčiča je na njen politični nazor močno vplivala Alojzija Štebi, ki jo je imela najraje od vseh javnih delavk in je izoblikovala njen pogled na socializem.⁹⁹

Odnos Nedeljke Pirjevec do povojne politike je mogoče razbirati iz podtona večjega dela avtobiografskega romana *Zaznamovana*; iz opisov mučnih partijskih sestankov, povojnega izkazovanja moči, zatohlosti intelektualnega okolja in nenazadnje tudi iz položaja ter stališč pripovedovalkininega partnerja Andrejca, ki predstavlja njenega soproga Dušana Pirjevca.

95 Nada Kraigher, *Pet temnih svetlih let* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1963), 173.

96 Mihelič, *Ure mojih dni*, 72, 249, 251.

97 Gaborovič, *Dnevi, leta*, 567, 605.

98 Vašte, *Podobe mojega življenja*, 110.

99 Ibid., 145.

Vseh šest obravnavanih žensk je v svojih avtobiografskih delih izražalo določeno mero zadržanosti do političnih razmer povojnega časa, pa naj gre za odnos do žensk kakor v primeru Nade Kraigher ali represivnost nove ureditve, na kakršno namigujeta Mira Mihelič in Nedeljka Pirjevec, pri čemer je treba upoštevati tudi to, da sta slednji svoje spomine pisali nekaj desetletij pozneje. Prav tako je iz njihovih del mogoče razbrati, da so se vse dojemale kot nekoliko obstranski liki, ki jih prevladujoči politični tok ni odnesel, so pa, ko je bilo treba, znale v njem spretno krmariti.

Primerjava s sodobniki

V poznih sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih letih je izšlo več avtobiografskih del slovenskih pisateljev, ki med drugim vsaj bežno tematizirajo tudi obdobje povojne tranzicije. Mednje sodijo: Lojze Kovačič z *Resničnostjo* (1972) in *Prišleki* (1984), Taras Kermauner s *Stajo pod Poncami* (1979), Marjan Rožanc z *Ljubeznijo* (1979) in še bolj z *Metuljem* (1981) ter Vitomil Zupan z *Igro s hudičevim repom* (1978) in *Levitonom* (1982). Vsak med njimi se obdobja tranzicije loteva z drugačne perspektive, a največ pozornosti temu času, »nekakšnemu nadaljevanju vojne« (Kovačič 2004, 104), posveti Lojze Kovačič, ki v zadnjem delu *Prišlekov* obravnava obdobje med letoma 1945 in 1948 ter mu nameni toliko strani kot preteklima obravnavanima obdobjema (1938–1941, 1941–1945) skupaj. Še pred tem se je s časom med letoma 1948 in 1950 ukvarjal v *Resničnosti*. Marjan Rožanc se v *Ljubezni* ukvarja predvsem z vojnim časom in le bežno omeni obdobje po vojni; temu je več pozornosti namenjene v *Metulju*, ki anekdotično opisuje življenje v Ljubljani v drugi polovici petdesetih let, ko se je vrnil s prestajanja zaporne kazni zaradi sovražne propagande. Taras Kermauner je v *Staji pod Poncami* esejistično fragmentiran, a pozornost namenja predvsem intelektualnemu življenju v povojni Ljubljani in svojim sodobnikom. Vitomil Zupan se z *Levitonom* in *Igro s hudičevim repom* med vsemi najbolj približa formi romana, čeprav je literaturo, ki jo je pisal v tem obdobju,¹⁰⁰ težko ločiti od njegovega življenja in so romani izjemno avtobiografski, kar denimo pri *Levitonu*, ki govori o njegovi povojni zaporniški izkušnji, lahko razberemo že iz podnaslova *Roman ali pa tudi ne*. V *Igri s hudičevim repom* se posveča predvsem odnosu v razkrajajoči se zakonski skupnosti ter fizičnemu in spolnemu nasilju, ki ta razkroj spremlja.

Vitomil Zupan je bil najstarejši (rojen 1914) in ga generacijsko¹⁰¹ lahko približamo Nadi Kraigher (1911) in Miri Mihelič (1912), medtem ko drugi trije avtorji, rojeni med 1928 in 1930, generacijsko sovpadajo z Nedeljko Pirjevec (1932), Manico

100 Literatura Vitomila Zupana, ki je bila objavljena po *Menuetu za kitaro* (1975), je le še avtobiografska, znano pa je tudi njegovo prepričanje, da je vse delo pravega literata njegov življenjepis (Matevž Kos, »Zakaj brati Kovačiča?«, v: *Prišleki* (Ljubljana: Beletrina, 2018), 1291).

101 Izraz generacijsko se tukaj nanaša le na sosledje rojstnih letnic in ne namiguje na deljeno življenjsko izkušnjo ali na analitično orodje za razumevanje zgodovinskih okoliščin. Več o konceptih spola in generacije v Anna Artwinska in Angnieszka Mrozik, ur., *Gender, Generations and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond* (New York in London: Routledge, 2021).

Lobnik (1927) in Nado Gaborovič (1924). Ilka Vašte, rojena v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja, od te kronologije odstopa. Njenim letom bi lahko tudi pripisali, da je njena avtobiografija izšla pred drugimi (1964), vendar pa ni nezanemarljivo, da je v zgodnjih šestdesetih svoje prvo avtobiografsko besedilo *Pet temnih svetlih let* (1963) že objavila Nada Kraigher, medtem ko je *Onkraj groba*, ki je res izšla mnogo pozneje, napisala že leta 1955. Prav tako je leta 1968 že izšel avtobiografski roman *Mlade trave* Manice Lobnik. *Ure mojih dni* Mire Mihelič so izšle sredi osemdesetih let, tako kot avtobiografije njenih sodobnikov, medtem ko sta Nada Gaborovič in Nedeljka Pirjevec svoja avtobiografska besedila izdali šele v devetdesetih letih oziroma v prvem desetletju novega tisočletja. Ta periodizacija je pomembna, ker slovenska komparativistika prelom v avtobiografskem pisanju navadno postavlja v sedemdeseta in osemdeseta leta, ko naj bi zgoraj naštetih (moški) avtorji preseglji tradicionalne razmejitve med fikcijskimi in nefikcijskimi zvrstmi.¹⁰² Vendar pa sta tako Nada Kraigher kot Manica Lobnik že desetletje prej storili natanko to; in do neke mere bi to zaradi potujitvenega uvoda in zaključka pripisali tudi Ilki Vašte, vendar pa je njihovo avtobiografsko pisanje le redko upoštevano, kaj šele sistematično obravnavano.

Med avtobiografskimi besedili avtoric in avtorjev je mogoče najti nekaj podobnosti na ravni strukture: Vitomil Zupan, Lojze Kovačič, Marjan Rožanc in Nedeljka Pirjevec so se v obravnavanih delih vsi odločili za pisanje v tretji osebi ter spremembo večine imen nastopajočih. Za ta korak se je kljub uporabi prvoosebniosti odločila tudi Nada Kraigher. Lojze Kovačič v *Prišlekih* in Marjan Rožanc v *Ljubezni* sta se odločila še za eno potujitev več ter uvedla otroško perspektivo, ki po eni strani ponuja resničnost in nepokvarjenost otroškega pogleda, po drugi strani pa nakazuje na distanco odraslega avtorja. Hkrati poetika otroškega pogleda omogoča neideološkost, takšna pripovedna izbira, zavestna infantilnost, pa lahko deluje tudi kot obramba pred morebitnimi političnimi pritiski, ki so v sedemdesetih letih spet postali pogostejši.¹⁰³ Vendar pa če na ravni strukture še lahko najdemo nekatere podobnosti, jih na ravni vsebine le stežka. A tako kot je pri obravnavanih ženskah mogoče izluščiti skupne teme, jih je mogoče poudariti tudi pri njihovih sodobnikih. Te so predvsem politizacija življenja in občutek obstranskosti, celo disidentstva¹⁰⁴, izkušnja vojaščine in zaporniške represije ter izrazita telesnost in erotizacija, mestoma povezana z izkušnjo zapornišтва (Kovačič, Rožanc, Zupan). Prav odnos do spolnosti je tisti, ki jih najbolj razlikuje od sodobnic; obravnavane avtorice, razen Nedeljke Pirjevec, spolnost, če že, obravnavajo izjemno zadržano in skoraj neopazno. Poleg načina prezentacije spolnosti je ena od večjih razlik med avtoricami in avtorji tudi odnos do javnega. Pri vseh obravnavanih ženskah lahko razberemo, da si prizadevajo vstopiti v javno sfero (pa naj gre za umetnost, poklic ali aktivizem) in da so za ceno tega pripravljene žrtvovati tudi zasebno. Pri njihovih

102 Andrej Leben, »Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi,« v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 303.

103 Kos, »Zakaj brati Kovačiča?,« 1301–02.

104 Jugoslovansko disidentstvo je večplasten pojem, ki nima enotnega pomena, gl. Albert Bing, »Titoism, Dissidents and Culture of Dissent,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 3 (2018). V omenjenem kontekstu merimo predvsem na intelektualni odpor do jugoslovanskega ideološkega aparata.

sodobnikih je ravno obratno: javno vdira v njihov zasebni svet; dušijo jih vseprisotna ideologizacija in politizacija ter omejevanje svobode. Na sploh se zdi, da ženske, sploh če niso meščanskega stanu, povojno omejevanje svobode občutijo veliko manj, morda zato, ker je nikoli niso zares imele, le patriarhalne pritiske so deloma zamenjali politični. Opisi povojne, tranzicijske represije in nasilja so pri avtorjih bistveno brutalnejši. Tudi odnos do dela je drugačen: ženske si zanj prizadevajo in ga postavljajo v ospredje ter v njem vidijo samouresničitev (do točke izgorelosti), medtem ko je pri njihovih sodobnikih delo nujno zlo, ki ga je na tak ali drugačen način treba najti in opraviti.

Zadnja razlika je najmanj oprijemljiva, a ob branju avtobiografskih besedil občutna: zdi se, da so avtorji veliko močnejše ujeti v lastnih glavah in mislih kot avtorice, ki si prizadevajo popisovati predvsem svoje zunanje okolje ter odnose. Medtem ko so moški osredotočeni nase (moje občutenje, moja seksualnost, moja erotomanija, krivica, ki se je pripetila meni), njihov pogled, četudi namenjen družinam (denimo Kovačič), deluje veliko bolj subjektiven ter prepojen z lastno notranjo perspektivo, skozi katero izrisujejo zunanji svet. Avtorice imajo te notranje perspektive bistveno manj in opaziti je, da se, ravno obratno kot avtorji, čutijo zavezane nekakšni objektivnosti, ptičji perspektivi zgodovine, skozi katero upovedujejo svoja življenja. Medtem ko so avtobiografije žensk zapisane kronološko (še najbolj je pri tem izjema Nedeljka Pirjevec, ki tudi piše z največje časovne distance), se obravnavani avtorji bolj kot zgodovinski perspektivi posvečajo lastni pripovedni perspektivi, idejnim poudarkom, ki usmerjajo pripovedni tok. Najbolj prisotni idejni poudarki so: erotika (Kovačič, Rožanc, Zupan), duhovno predhodništvo in nasledstvo (Kermauner), svoboda in ujetništvo (Zupanov *Levitan*, Kovačičeva *Resničnost*), prevpraševanje tradicionalne nuklearne družine in (ljubezenskega) odnosa med partnerjema (Zupanova *Igra s hudičevim repom*, Rožančev *Metulj*). Skratka: avtorji iz lastne in najintimnejše perspektive ustvarjajo zgodovino, medtem ko se avtorice le poskušajo umeščati v že ustvarjeno zgodovino.

Zaključek

Čeprav šest obravnavanih žensk ne deli podobne življenjske usode, nam primerjava njihovih avtobiografskih pričevanj iz obdobja tranzicije pokaže, da so poudarjale podobne teme in se do njih večkrat tudi podobno opredeljevale. Vsem pričevalkam je skupno, da prvih let po vojni ne doživljajo kot olajšanje, temveč kot napor, ki se včasih zdi celo večji od tistega, ki so ga prestajale med vojno, pa naj so bile begunke, aktivistke v zaledju ali partizanke. Prav tako jim je skupna tematizacija dveh osrednjih tem: družine in dela. Razen Nedeljki Pirjevec, ki je v tem obdobju mlajša od drugih, delo vsem predstavlja eno od temeljnih identifikacijskih točk, celo dolžnosti, tako do ženske in njene realizacije kakor tudi do izgradnje nove države. Čeprav se odnosi posameznic do družine in partnerstva razlikujejo, je vsem skupno to, da so pripravljene prevpraševati za tisti čas prevladujočo predstavo o nuklearni družini in tradicionalno vlogo ženske. Bile so ločenke, ljubice in vdove, ne da bi imele potrebo po tem,

da bi v svojih pričevanjih opravičevale lastne vloge ali se jih celo sramovale. Čeprav je mnogo stvari mogoče razbrati le med vrsticami, lahko v pričevanjih o intimnem življenju zaznamo veliko mero poguma. Primerjava avtobiografij nam tudi pokaže, da so si doživljanja obravnavanih žensk morda najbolj podobna ravno v negotovem obdobju povojne tranzicije; spremenljivem povojnem času, v katerem se je zdelo, da bo treba zavreči vse staro in vzpostaviti novo, nato pa so skozi razpoke novega reda začeli pronicati predsodki prejšnjega časa.

Nedeljka Pirjevec je svoj rodbinski roman nasloвила *Saga o kovčku*, saj kovček predstavlja predmet njene odraslosti in tranzicij, ki jih je prineslo stoletje, v katerem je živela. A še bolj kot za celo stoletje je bil kovček nujen tik po vojni; Manica Lobnik se spominja, kako je imela v pisarni vedno kovček, za vsak primer, če bo treba na hitro kam oditi. Ob koncu štiridesetih let ga je vrgla v reko in to pospremila z besedami: »Zavihtela sem ga in pljusnil je v reko. Zaplaval je kot krsta. Srednje velika krsta, v njej je bila zaprta mladost. Slej ko prej bo utonila. Tekla sem vzdolž obrežja in nisem vedela, če se kesam ali se veselim.«¹⁰⁵

Te besede lahko razumemo kot slovo od mladosti, ki je zaradi vojne nikoli ni zares bilo, hkrati pa v njih lahko vidimo tudi metaforo za konec povojne tranzicije, ki napoveduje začetek nečesa novega, časa, za katerega je bilo tedaj še nemogoče reči, ali se ga je bolje bati ali veseliti.

Viri in literatura

Arhivski viri

- NUK-29/2010 – Narodna univerzitetna knjižnica:
Brenk, Kristina.

Literatura

- Anderson, Linda. *Autobiography*. London in New York: Routledge, 2001. Dostopno na: <https://doi.org/10.4324/9780203181652>.
- Artwinska, Anna in Agnieszka Mrozik. *Gender, Generations and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*. London in New York: Routledge, 2021.
- Bing, Albert. »Titoism, Dissidents and Culture of Dissident.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 3 (2018): 8–25.
- Borovnik, Silvija. »Ženske v prozi Mire Mihelič.« V: *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo*. Ur. Alenka Puhar, 171–79. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Bourdieu, Pierre. »Une classe objet.« *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, št. 17/18 (1977): 2–5.
- De Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. Ljubljana: Krtina, 2013.
- De Man, Paul. »Avtobiografija kot skazitev.« *Literatura* št. 295/296 (2016): 136–50.
- Donnel, Alison in Pauline Polkey. *Representing Lives. Women and Auto/Biography*. London: Macmillan Press, 2000.

105 Lobnik, *Mlade trave*, 269.

- Grdina, Igor. »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju.« Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1994.
- Leben, Andrej. »Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 293–310. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Jeraj, Mateja. *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, 2005.
- Jurca, Branka. *Rodiš se samo enkrat*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- Juvan, Marko. »Avtobiografija in kočljivost vrstnih opredelitev. Moje življenje med tekstem in žanrom.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 51–64. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Kos, Matevž. »Zakaj brati Kovačiča?« V: *Prišleki 1271–1329*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Lejeune, Philippe. *On Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.
- Novak Popov, Irena. »Štiri ženske avtobiografije.« *Jezik in slovstvo*, št. 3/4 (2008): 53–67.
- Puhar, Alenka. *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Rener, Tanja. »Avto/biografije v sociologiji in ženskih študijah.« *Teorija in praksa* 33 (1996): 759–63.
- Swindells, Julia. *The Uses of Autobiography*. London: Taylor & Francis, 1995. Dostopno na: <https://doi.org/10.4324/9781315041230>.
- Verginella, Marta. »Naše žene volijo!.« V: *Naše žene volijo*. Ur. Milica Antič Gaber, 71–84. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999.
- Verginella, Marta. »Zgodovinska raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 95–108. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2001. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Vodopivec, Nina. »Sem delavka, mati in gospodinja.« *Etnolog. Glasnik slovenskega etnografskega muzeja*, 62 (2001): 69–90.

Tiskani viri

- Gaborovič, Nada. *Dnevi, leta. Avtobiografski roman iz dnevnikov 1941–1947*. Maribor: Mariborska literarna družba, 2003.
- Gaborovič, Nada. *Podoba na televizorju*. Maribor: Mariborska literarna družba, 2006.
- Kermauner, Taras. *Staja pod Poncami*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Kraigher, Nada. *Pet temnih svetlih let*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1963.
- Kraigher, Nada. *Onkraj groba*. Ljubljana: Kraški krog, 1995.
- Kovačič, Lojze. *Resničnost*. Ljubljana: DZS, 2004.
- Kovačič, Lojze. *Prišleki*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Lobnik, Manica. *Mlade trave*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968.
- Lokar, Anica. *Od Anice do Ane Antonovne*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- Pirjevec, Nedeljka. *Saga o kovčku*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Pirjevec, Nedeljka. *Zaznamovana*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2005.
- Rožanc, Marjan. *Metulj*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Zupan, Vitomil. *Igra s hudičevim repom*. Murska sobota: TOZD Pomurska založba, 1985.
- Zupan, Vitomil. *Levitani*. Murska sobota: TOZD Pomurska založba, 1985.

Manca G. Renko

AUTOBIOGRAPHICAL TESTIMONIES OF THE POST-WAR TRANSITION

SUMMARY

The article focuses on the autobiographical testimonies of six women who thematised the transition period after World War II: Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Ilka Vašte, Manica Lobnik, and Nada Gaborovič. Although the authors in question belong, at least partly, to different generations, environments, and social classes, they share specific experiences regarding the post-war transition. The article focuses mainly on their attitude towards the transition itself as well as towards their families, partnerships, work, and gender. In the introduction, the article also points out the complexity of the autobiographical discourse itself. Three out of six women had direct experience in the Partisan Army, two cooperated with the resistance movement in the hinterlands, and one was a war refugee. For none of them was the world after the war comparable to the one before it. In the conclusion, the article compares the autobiographical discourse of women with that of their male peers (Lojze Kovačič, Taras Kermauner, Marjan Rožanc, and Vitomil Zupan). Although there are some methodological parallels between them that concern the manner of writing itself, the texts differ significantly from each other. Perhaps the key point of the difference is individuality: the relevant autobiographies written by men are based on the subjectivity of the narrators and their characteristic outbursts while the women strive for apparent objectivity and place themselves more strongly in the community (partners, families, the resistance, etc.). Even when they deal with similar topics, they approach them differently. Above all, it can be concluded from the texts under discussion that some issues were still not as self-evident and accessible for women as for men. Undoubtedly, sexuality was at the forefront. According to the autobiographies, the transition period was full of unpredictability for women – partly due to the war, partly because of the new social order and the transition to socialism, and partly thanks to the women themselves, who changed their worldviews because of World War II.